

Оксана САЛАТА,
завідувачка кафедри історичної
та громадянської освіти
Інституту післядипломної освіти
Київського університету імені Бориса Грінченка,
докторка історичних наук, професорка,
Київ, Україна

Oksana SALATA,
Head of the Department of Historical
and Civic Education,
Institute of Postgraduate Education,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: o.salata@kubg.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-2498-1483>

Культурно-просвітницька діяльність української інтелігенції, відображена на сторінках окупаційного часопису «Українське слово»

У статті розкривається діяльність творчої інтелігенції в умовах окупованого нацистськими військами Києва через призму окупаційної періодики, зокрема часопису «Українське слово». Здійснено аналіз статей та повідомлень, представлених на сторінках часопису, архівних матеріалів і спогадів очевидців. Виявлено, що автори статей, опублікованих у часописі, не завжди відображали реальну дійсність, натомість показували події у пропагандистському аспекті під цензурним тиском окупаційної адміністрації. Показано, що представники творчих професій, зокрема актори, композитори, постановники та режисери, перебуваючи у складних умовах окупаційного режиму, допомагали населенню пережити нацистську окупацію, не втратити віру у перемогу.

Ключові слова: творча, мистецька інтелігенція, нацистський окупаційний режим, періодичні видання, стратегія виживання.

The Cultural and Educational Activities of the Ukrainian Intelligentsia Reflected on the Pages of the Occupation's «Ukrainske Slovo» (“Ukrainian Word”) Journal

The article reveals the activities of the creative intelligentsia in Kyiv occupied by Nazi troops in occupation periodicals, in particular the «Ukrainske Slovo» (“Ukrainian Word”). Methodologically, the author examines the activities of the intelligentsia in two aspects: their professional activities and educational activities aimed at supporting people and preserving their national traditions. The author emphasises the differences between the two groups of intellectuals in the same period. In specific historical conditions, representatives of this social group acted differently, depending on their goals and vision of the situation. Each group chose its own strategy of survival and self-realization in the extremely difficult conditions of wartime. The author also points out the relevance of studying this phenomenon for the preservation of the state idea of Ukraine. The articles and reports presented on the pages of the journal, archival materials and eyewitness accounts are analysed. It was found that the authors of the articles published in the journal did not always reflect the real reality, but instead showed events in a propagandistic way, often under the censorship of the Nazi occupation administration. Cultural centres created by representatives of the Ukrainian intelligentsia were used by the local occupation administration to propagandize the benefits of the German regime among the population. It is shown that representatives of creative professions, in particular actors, composers, producers, and musicians, living in difficult conditions of the occupation regime, helped the population survive the Nazi occupation without losing faith in victory. In the context of the Russian-Ukrainian war, it is extremely important to understand the role of the intelligentsia in the process of creating the Ukrainian state, its leading generating role.

Key words: creative, artistic intelligentsia, Nazi occupation regime, periodicals, survival strategy.

Період окупації території України німецькими військами у 1941–1944 рр. став часом

важкого випробування для народу. Частина населення була евакуйована у глиб Радянського Союзу, зокрема фахівці, яких потребував уряд для

виготовлення оборонної продукції. Чимало українців залишилось на окупованих гітлерівською армією територіях. Наразі у Києві значна частина мешканців мусила виживати у надзвичайно складних умовах. Серед інших у місті залишилась інтелігенція, представники якої до початку Другої світової війни займались творчою працею на культурній, науковій та освітній ниві.

В умовах нинішньої російсько-української війни з більшою силою постало питання ролі інтелігенції, зокрема, колаборації, поширення знань, культурних та моральних цінностей. А найголовніше — її роль у підтримці та піднятті духу власного народу. Від завершення Другої світової війни минуло майже 80 років, але значення консолідуючої ролі творчої інтелігенції в житті суспільства є актуальним і сьогодні.

Серед досліджень, здійснених українськими науковцями, маємо праці, де висвітлюється культурно-просвітницький аспект діяльності української інтелігенції в умовах нацистського окупаційного режиму. Зокрема, це роботи В. Гайдабури (Гайдабура В., 1998), В. Гінди (Гінда В., 2008), Л. Бідочи (Бідоча Л., 2007), Т. Заболотної (Заболотна Т.В. 2013), В. Шайкан (Шайкан В.О., 2005), М. Срібної (Срібна М.А., 2015). Проте життя і діяльність творчої інтелігенції показані переважно у контексті подій Другої світової війни, ми ж прагнемо подивитись на них через призму окупаційної преси, яка формувалась під тиском цензури німецької влади.

Мета статті — показати відображення діяльності інтелігенції, яка відчула супротив народу та підтримала його національний дух у складні часи окупаційного режиму, на сторінках часопису «Українське слово».

Збагнути умови, в яких здійснювали свою діяльність митці та науковці, нам допоможе періодика — окупаційні газети та часописи. Зокрема, цікавим, у цьому контексті є вивчення публікацій часопису «Українське слово», який видавався у Києві. Окремі твори, що друкувалися на сторінках цього часопису, були написані під впливом пропаганди, яка здійснювалася окупаційною владою. Але більшість із них випромінювала любов до Батьківщини, свого народу, це був відчайдушний крик душі, що виривався назовні попри не наймовірні складні умови.

Друк періодичних видань був одним із засобів запровадження політики Третього рейху на захоплених територіях. Міністерство народної освіти і пропаганди Німеччини спільно з Міністерством східних окупованих територій створювало необхідні умови для підготовки й видання таких засобів масової інформації. Кадровий склад для редакцій газет добирався з числа української інтелігенції, більшість якої залишилась на окупованій території з вірою у можливість створити й розбудувати нову власну державу.

На території Києва, як і на всій території рейхскомісаріату «Україна», періодичні видання перебували під пильним контролем завойовників. Незважаючи на жорстку цензуру окупаційної влади, на їх шпальтах дозволялося друкувати літературні доробки українських поетів та письменників рідною мовою, інформацію про діяльність просвіт та музеїв. Користуючись цим дозволом, інтелігенція, щоб хоч якось морально підтримати місцеве населення, постійно пропонувала редакціям газет і журналів свої твори. Досить часто редактори газет і часописів самостійно формували необхідні просвітницько-пропагандистські рубрики, присвячені ювілейним датам тих чи інших українських митців. Так, наприклад, в усіх без винятку періодичних виданнях на початку березня третя сторінка, іноді й усі чотири, були присвячені творчості видатних українських письменників, поетів та державних діячів.

З метою налагодження життя в окупованому місті співробітники Київської міської управи намагалася відновити роботу окремих культурних та просвітницьких осередків. Багато довелося працювати над тим, щоб відновити діяльність кінотеатрів, театрів, музеїв та інших культурно-просвітніх закладів. Забезпечення їх діяльності було досить важливим і для окупаційної влади. Ці культурні осередки місцева окупаційна адміністрація, як свого часу і радянська влада, планувала використовувати з метою пропаганди серед населення переваг німецького режиму.

Поступово, як свідчили статті та повідомлення на сторінках часопису «Українське слово», почалося відновлення наукового і культурного життя всього міста, зокрема спроби поновити діяльність Української академії наук (далі — УАН), Київського університету, Київського політехнічного інституту та інших закладів. Науковці, які вели науково-дослідну роботу в Музеї-архіві переходової доби, працювали також у цих навчальних і наукових установах. За даними, які наводить у своїй праці історик І. Верба, у Києві в цей час налічувалося 1139 науковців, серед них: 3 академики, 180 професорів, 253 доценти та ін. (Верба І., Самофалов М., 2007. С. 101–116).

Оцінюючи діяльність українських науковців, що перебували на окупованих німецькою армією територіях, необхідно зазначити, що частина з них залишилася в окупації свідомо, будучи щиро переконаними в тому, що тепер вони отримують можливість більш повноцінно реалізувати власний науковий потенціал на користь української науки. Такі переконання, на нашу думку, мали місце тому, що чимало з них, зокрема ті, хто працював у галузі суспільних наук, в період панування радянського режиму були репресовані або ж зазнали ідеологічних переслідувань.

Крім науковців та дослідників у Києві залишились актори та інші театральні діячі. Зі сторінок

газети¹, ми бачимо, що у місті розпочав свою діяльність музично-драматичний театр. У статті розповідається про те, що щодня до дирекції театру приходять багато артистів. Усі вони горять бажанням негайно розпочати роботу на сцені, віддати всю майстерність, хист на благо свого народу. Досить швидко укомплектувався чудовий енергійний перспективний колектив. До його складу увійшли досвідчені майстри української сцени К. Лучицька, Л. Сагатовський і М. Садовський, Р. Лісовський, Г. Кінський, група здібних молодих акторів, висококваліфікований симфонічний оркестр у складі 67 осіб та хор зі ста осіб².

Автор статті подає цю інформацію як бажання окупаційної влади відродити діяльність українських театрів. Насправді влада планувала використовувати театр як платформу для постійної пропаганди серед населення, зокрема серед інтелігенції, яка, на думку окремих представників нацистської влади, була ненадійною, і чекати на її підтримку навряд чи можна було. Щодо того, що «всі актори горіли бажанням» працювати на окупаційну владу, то тут великі сумніви, переважна більшість погоджувалась працювати у театрі, щоб вижити. Тут можна навести спогади Федора Пігідо-Правобережного про те, що голод, який почався у Києві взимку 1941–1942 рр., призвів до «пасивного» масового знищення населення, зокрема й інтелігенції, не лише у Харкові, але й у Києві. У таких умовах актори та освітяни змушені були шукати хоч якусь роботу, щоб вижити самим і зберегти родину (Пігідо-Правобережний Ф., 2002. С. 224).

Попри ідеологічний тиск та постійний контроль окупаційної адміністрації Київський державний музично-драматичний театр поставив перед колективом першочергове завдання запропонувати глядачеві високохудожні твори української та світової класики, а також кращі твори сучасної західноєвропейської драматургії; якнайактивніше сприяти відродженню українського національного мистецтва, творячи свій власний український театральний стиль, вільний від нищівного впливу російського та більшовицького. Колектив театру прагнув перетворитися на справжню творчу лабораторію нового покоління українських драматургів, згуртувавши їх навколо себе. У перший сформований репертуар увійшли такі п'єси, як «Богдан Хмельницький», «Про що тирса шелестіла», «Утоплена», «Катерина», «Вій», «Лимерівна», «Сорочинський ярмарок», «Запорожець за Дунаєм», «Наталка

Полтавка» та ін. Останні чотири спектаклі були представлені у найближчі чотири дні³.

Актори колективів ансамблю Радіокомітету, ансамблю при Філармонії та капели «Думка» об'єдналися та створили Українську національну державну хорову капелу під керівництвом відомого диригента П. Гончарова. Під його управлінням капела підготувала репертуар для великого концерту з двадцяти українських національних пісень, більшість яких була заборонена більшовицькою владою. У неділю 19 жовтня відбувся перший концертний виступ нової капели з творів українських композиторів: «Чуєш, брате мій», «Живи, Україно», «Слава Україні»⁴.

Важливою стала участь інтелігенції міста у відновленні роботи 9 кінотеатрів, які залишились у місті після відходу радянських військ. Власними зусиллями було відремонтовано апаратуру для проєкції, переглянуто і перевірено електропроводку, налагоджено опалення⁵.

Поступово у Києві відкрився Київський міський театр ім. Т.Г. Шевченка. Його колектив одразу ж розпочав підготовку першої вистави «Титарівна» М. Кропивницького. Через деякий час репертуар збагатився п'єсами видатних українських класиків, як-от «Бондарівна» Карпенка-Карого, «Сватання па Гончарівці» Квітки-Основ'яненка, «Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемівського, «Наталка Полтавка» Котляревського. Було взято в роботу п'єси «Сава Чалий», «Лісова пісня» Л. Українки, «Затоплений дзвін» Гауптмана. Наразі театр не обмежувався лише творами українських класиків. За мету ставили показати глядачеві ще цілу низку творів європейської драматургії. Враховуючи цензуру окупаційної влади, це були переважно твори німецьких драматургів. Крім того, при театрі існував театралізований жіночий хор під керівництвом К. Студинського, що мав у репертуарі 15 пісень українських композиторів, а також багатосольні номери. Театр планував поряд з виставами серйозних п'єс давати вечори українського водевілю та концерти, а також мав бажання виїжджати час від часу по селах та давати там вистави. Саме тому очевидним було те, що актори та композитори присвячували своє мистецтво насамперед українському народові⁶. Водночас театр перебував у досить важкому стані: приміщення, зокрема, зала, де відбувались репетиції, не опалювалися, актори не мали ідальні, театр взагалі не мав ніякої матеріальної бази. Проте колектив твердо переконаний,

³ Там само.

⁴ Створено Хорову капелу. *Українське слово*. № 34 від 18.10.1941. С. 4.

⁵ Відновлення роботи кінотеатрів. *Українське слово*. № 34 від 18.10.1941. С. 4.

⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 2. Спр. 353. Арк. 100.

¹ У світі київський митців. *Українське слово*. № 22 від 03.10.1941. С. 3.

² У театрі імені Садовського. *Українське слово*. № 73 від 03.12.1941. С. 3.

що український народ, на користь якого працює театр, всілякими засобами допоможе йому вийти із цього скрутного становища⁷.

Не залишалась осторонь і налагоджувала свою роботу й столична опера. Тут йшла підготовка до початку нового сезону. Керівництво здійснювало велику організаційну роботу з добору творчого колективу, який міг би дати високохудожні вистави. Театр підготував прем'єру «Катерини» М. Аркаса та «Тараса Бульби» М. Лисенка. За спогадами киянки М. Гурської, опера діяла нерегулярно у зв'язку з епідемією висипного тифу. Найбільше їй запам'яталися опери «Травнева ніч» та «Мадам Баттерфляй»⁸ (Гурська М.). А зі спогадів І. Хорошунової ми дізнаємося, що у київській опері демонстрували «Травіату», «Корнелівські дзвони», «Кармен» та балет «Коппелія». Вона відзначила, що всі вистави в опері йшли українською мовою (Хорошунова І. 1942, 1943). Оскільки серед глядацької аудиторії була значна частина нацистського офіцера, керівництву театру необхідно було ставити класичні західноєвропейські, переважно німецькі твори⁹. Уже 27 листопада в оперному театрі відбувся концерт, який показав добрі наслідки великої підготовчої роботи всього колективу театру. У програмі була кантата М. Лисенка «Б'ють пороги» з оркестром, уривки з балету різних опер, картина опери «Аїда». Виступали соло талановиті актори Г. Безпалова, А. Мартиненко та ін.¹⁰

Варто зазначити, що редакція газети «Українське слово» не лише систематично висвітлювала питання, пов'язані з діяльністю інтелігенції, але й, як уже зазначалося вище, ювілеї відомих українських діячів та митців. Так, зокрема, з наближенням ювілею Миколи Лисенка на сторінках газети висвітлювались роздуми професора Д. Ревуцького щодо його діяльності. Ревуцький розкривав свої плани щодо закінчення великої монографії про життя та діяльність композитора з характеристикою й оглядом його творчості та упорядкування збірника спогадів про нього, до якого увійшли спогади Олени Пчілки, Людмили Старицької-Черняхівської та ін. Тобто фактично ті спогади, які були заборонені радянською владою¹¹.

У цьому ж часописі була розміщена ще одна стаття, присвячена вшануванню пам'яті Миколи Лисенка, де висвітлювались питання з організації ювілею, зокрема видання вибраних творів композитора та його автобіографії великим накладом

⁷ Київський міський театр імені Т.Г. Шевченка. *Українське слово*. № 61 від 19.11.1941. С. 4.

⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 353. Арк. 117.

⁹ В оперному театрі. *Українське слово*. № 62 від 20.11.1941. С. 6.

¹⁰ Концерт в оперному театрі. *Українське слово*. № 70 від 29.11.1941. С. 4.

¹¹ Там само.

для учнів народних шкіл та гімназій¹². Автор статті наголошував, що потреба у цих виданнях надзвичайно велика. На його думку, конче потрібно відтворити музей М. Лисенка, який був організований у 1927 р. при Академії наук. Зазначався неприпустимим факт, що в місті, де проходило найбільш інтенсивне творче життя та громадська діяльність М. Лисенка, досі немає гідного пам'ятника відомому українському композиторові. Також, на його думку, необхідно встановити погруддя Миколи Лисенка у с. Гриньки, де народився композитор. Пропонувалося у всіх великих містах України створити філії комітету для вшанування пам'яті М. Лисенка¹³.

Висловлювався жаль, що до підготовчої роботи приступили поки тільки окремі мистецькі діячі. Зокрема, професором Д. Ревуцьким готується перша наукова праця, присвячена славетному композиторові. Єдиний за часів радянської влади популяризатор фортепіанної творчості композитора піаніст Б. Щупак започаткував серію концертів, виключно з творів М. Лисенка. Мистецький колектив української національної капели підготував цілу низку його творів. Разом з тим зазначалося, що не всі творчі та мистецькі колективи позитивно оцінюють творчість композитора. Наразі колектив оперного театру проявляє свідомо негативне ставлення до пам'яті М. Лисенка. Його дирекція (п. Шереметьєв), художнє керівництво (п. Тараканов) за півтора місяця роботи, незважаючи на неодноразові нагадування, не включились зовсім до відзначення ювілею українського композитора. Неприпустиму байдужість, на думку автора, виявляє і Музично-драматичний театр ім. Затиркевич-Карпинської, не включивши до свого репертуару ні драми М. Старипького «Остання ніч», чудову музику до якої створив М. Лисенко, ні музичних феєрій «Чарівний сон» та «Відьма», ні опер «Енеїда» та «Утоплена». Тому редакція звернулася до установ, організацій, товариств і окремих осіб із закликом подавати інформацію про перебіг підготовки до ювілею М. Лисенка для розміщення у часописі¹⁴.

Згідно з повідомленням у цьому ж номері журналу, 25 листопада розпочав свою роботу й Театральний інститут. Відбулася перша нарада викладачів з приводу складання програм і початку навчання майбутніх акторів і режисерів. Викладацький колектив ставив перед собою завдання виховати українського національно свідомого мистця з глибокими загальноосвітніми знаннями і фаховими навиками¹⁵.

¹² Ювілей наближається. *Українське слово*. № 71 від 30.11.1941. С. 4.

¹³ Там само.

¹⁴ У театрі імені Садовського. *Українське слово*. № 73 від 03.12.1941. С. 4.

¹⁵ Там само.

У перші місяці окупації нацистська влада вдавала, що лояльно ставиться до культурницької та просвітницької діяльності української інтелігенції, тому значна частина української інтелігенції була переконана, що тепер зможе відродити українську державність. Насправді ж рейхсміністр Німеччини ставив за мету використати пропагандистську складову для протидії Радянському Союзу.

Окупаційною владою було дозволено функціонування кінотеатрів, оскільки ця індустрія могла стати ефективним інструментом поширення пропаганди і необхідної інформації серед місцевого населення¹⁶. З огляду на це пріоритетною стала робота Київської кіностудії й для українських режисерів, які почали виробництво українських національних кінофільмів. На кіностудії було організовано три знімальних групи, одна з яких працювала над хронікою, та роботу великої художньої студії, в якій було об'єднано художників, скульпторів та графіків міста.

Щоб підтвердити, який великий попит мала культурна діяльність серед населення Києва, у часописі було опубліковано лист одного з мешканців міста:

«Я, старий мешканець Києва, не раз ставив собі таке справедливе, на перший погляд, і природне запитання: чому в Києві, центрі української культури я ні разу не бачив виставки чи музею, де б можна було ознайомитись з сучасною творчістю, а також з величезною спадщиною українських майстрів малюнка, графіки та скульптури. Я пам'ятаю непоодинокі виставки картин таких майстрів, як Репін, Верещагін, Серова та інших; я пам'ятаю чужоземних художників, але ніколи не бачив у Києві, за часів панування більшовизму, рідної національної продукції малярства та скульптури. А треба гадати, що така спадщина, що такі майстри, напевно, є. Ось зараз саме час поставив наголос на новій широкій хвилі розвитку суто національної української скульптури та малярства»¹⁷.

Зі сторінок часопису ми дізнаємось про те, що всі бібліотеки Києва, які не були зруйновані, готуються до відкриття: упорядковують книги, складають каталоги тощо. У бібліотеках одразу ж з відкриттям фактично розпочалась велика наукова та просвітницька робота. Автор замовчує те, що Київська міська управа та окупаційна

адміністрація прискіпливо переглядала та вилучала з бібліотек радянську літературу.

У відділі пропаганди Київської міської управи було створено сектор наочної пропаганди, який об'єднав визначних майстрів пензля. За погодженням з Церковною радою та сектором наочної пропаганди кілька художників написали зразки ікон. Враховуючи величезний попит населення, було намічено видрукувати такі ікони в дуже великій кількості. Повідомлялося про закінчення роботи над оригіналами, з яких друкуватимуться образи Ісуса Христа та Матері Божої, затвердження до друку зразка образу князя Володимира Великого, оригінали портретів Тараса Шевченка та Івана Франка. Щоб забезпечити якісне виконання цієї роботи, планувалося видати серію портретів видатних історичних діячів України¹⁸.

На базі колишнього театру мініатюр у столиці було створено мистецький колектив «Веселий театр». Мета його — показати киянам веселу одноактну оперету, водевіль, де глядач зможе також почути виконання сольних номерів пісні та побачити класичний український танок. Автор пише про те, що нині театр підготував оперету Лекока «Зелений острів», готує твір А. Оверченка в перекладі на українську мову «Жоржик». Крім того, готуються до виконання українські пісні й танці. Заплановано підготувати український оригінальний водевіль. Певне місце відведене також німецькому репертуару, який має виконуватися німецькою мовою. Весь колектив театру бажає якнайшвидше показати свої досягнення¹⁹.

Підсумовуючи, необхідно зазначити, що, судячи з повідомлень і статей часопису «Українське слово», культурне життя Києва на початку окупації було достатньо жваве, значній частині інтелігенції можливість продовжувати творчу кар'єру здавалася ледь не відродженням театрального та мистецького життя. Але, пам'ятаючи, що вся періодика, яка функціонувала на окупованій території, знаходилася під пильним наглядом та цензурою окупаційної влади, маємо визнати, що багато з того, про що писали нехай і українські автори, було перебільшенням, а часто й просто пропагандою життя під нацистською окупацією. Натомість перед періодичними виданнями ставилося завдання показати, як важко жило українство під владою більшовиків і наскільки добре з приходом режиму Третього рейху.

¹⁶ Підготовка до відкриття клубів. *Українське слово*. № 34 від 18.10.1941. С. 3.

¹⁷ Розбудувимо мистецтво. *Українське слово*. № 33 від 17.10.1941. С. 3.

¹⁸ Київський «Веселий театр». *Українське слово*. № 80. 12.12.1941. С. 4.

¹⁹ *Українське слово*. № 80 12.12.1941. С. 4.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Бідоча Л. Українська інтелігенція в період німецької окупації: соціальний портрет та історична доля. *Сторінки воєнної історії України*. Київ, 2007. Вип. 11. С. 72–81.
- Верба І., Самофалов М. Кость Штепа: роки окупації (1941–1943). *Історичний журнал*. Київ, 2007. № 4. С. 101–116.
- Гайдабура В. Театр захований в архівах: Сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941–1944). Київ, 1998. 222 с.
- Гінда В. Українська інтелігенція в період німецької окупації (1941–1944 рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. 2008. Вип. 14. Серія: Історія. Вінниця. С. 284–289.
- Заболотна Т.В. Стратегії виживання міської інтелігенції України в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.): теорія і практика. *Сторінки воєнної історії України*. 2013. Вип. 16. С. 94–113.
- Пігідо-Правобережний Ф. Велика Вітчизняна війна. Київ: Смолоскип, 2002. 224 с.
- Срібна М.А. Українське оперне мистецтво в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.). *Гілея*. 2015. Вип. 97. С. 58–61.
- Хорошунова Ирина. Второй и третий год войны. Записи от 17 сентября 1942 г.; 26 мая, 7 сентября 1943 г.
URL: http://www.judaica.kiev.ua/Eg_10/Eg03.htm;
<http://telegrafua.com/261/history/4140/>
- Шайкан В.О. Коллаборационизм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни. Кривий Ріг: Мінерал, 2005. 451 с.

REFERENCES

- Bidocha, L. (2007). Ukrainska intelihtentsiia v period nimetskoï okupatsii: sotsialnyi portret ta istorychna dolia. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy, 11*, Kyiv [in Ukrainian].
- Haidabura, V. (1998). *Teatr zakhovanyi v arkhivakh: Stsenichne mystetstvo v Ukraini periodu nimetsko-fashystskoi okupatsii (1941–1944)*, Kyiv [in Ukrainian].
- Hinda, V. (2008). Ukrainska intelihtentsiia v period nimetskoï okupatsii (1941–1944 rr.). *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii, 14*, 284–289, Vinnytsia [in Ukrainian].
- Khoroshunova, Iryna (1942, 1943). Vtoroi i tretii god voiny. Zapisi ot 17 sentiabria 1942; 26 maia, 7 sentiabria 1943 [in Russian].
http://www.judaica.kiev.ua/Eg_10/Eg03.htm
<http://telegrafua.com/261/history/4140/>
- Pihido-Pravoberezhnyi, F. (2002). Velyka Vitshyzniiana viina. Kyiv: Smoloskyp [in Ukrainian].
- Shaikan, V. O. (2005). Kolaboratsionizm na terytorii reiskomisariatu «Ukraina» i viiskovoi zony v roky Druhoi svitovoi viiny. Kryvyi Rih: Mineral [in Ukrainian].
- Sribna, M. A. (2015). Ukrainske operne mystetstvo v roky Druhoi svitovoi viiny (1939–1945 rr.). *Hileia: naukovyi visnyk, 97*, 58–61 [in Ukrainian].
- Verba, I., & Samofalov, M. (2007). Kost Shtepa: roky okupatsii (1941–1943). *Istorychnyi zhurnal, 4*, 101–116 [in Ukrainian].
- Zabolotna, T. V. (2013). Stratehii vyzhyvannia miskoi intelihtentsii Ukrainy v roky natsystskoi okupatsii (1941–1944 rr.): teoriia i praktyka. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy, 16*, 94–113 [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 12.04.2023 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)